

Közelkép Cseres Tiborról, amint – Márkus Béla monográfiájában – horgonyt vet a történelembe

Baráti kritikát talál itt az olvasó. Szerzője ugyanis nem mélyedt el oly alaposan sem Cseres Tibor életművének rejtelseiben, sem a kor erősen vitatható történetében, mint az MMA Kiadó „Közelképek írókról” című könyvsorozatának szerzője, Márkus Béla. Akinek immár negyedik kötete e fontos vállalkozásban a *Cseres Tibor* című monográfia.¹ A szerző a „debreceni iskola” kiemelkedő képviselője, szövegközpontú elemzéseiben lehetőleg minden föllelhető szakirodalmi művet és adatot fölhasznál. (Ebben az esetben munkájához többszáz Cseresre vonatkozó közleményt olvasott el és dolgozott föl.) Irodalomtörténeti munkásságát a kötet tájékoztató anyaga bőségesen szemléleti, és felsorolja rangos kitüntetéseit is. Kiemelném, hogy a család bizalmából életrajzi adatok gyűjtéséhez fölhasználhatta az író rendszertelenül vezetett, töredezett naplóját is. Mintegy kiegészítésként a különböző megnyilatkozásokban olvasható önértelmezésekhez és életrajzi megjegyzésekhez. Mégpedig érthető óvatossággal, hiszen a visszatekintő szempontok szükségszerűen változnak annak függvényében, hogy íróját éppen mi foglalkoztatja, illetve milyen külső benyomások pillanatnyi hatása alatt áll. Ez talán erre a naplóra is érvényes, amit e sorok írója ugyan nem ismerhet, de a belőle idézettek néhol azt a benyomást keltik, hogy nem az adott időpont nézetét rögzítik, hanem utólagosak.

Márkus Béla sokoldalú fölkészültségével arra törekszik, hogy az irodalmi értékek és eredeti megoldások részletes kifejtésével több oldalról mutassa azt az esztétikára alapozott képet, amit a tárgyalt művekre jellemzőnek tart. Érdeklődésének középpontjában a 20. századot második felének írói állnak. Most egy fordulatokban és írói meglepetésekben gazdag életműről, valamint annak meglepően nagy irodalmi visszhangjáról kapunk roppant alaposan kidolgozott „közelképet”. Ez utóbbi teszi lehetetlenné, hogy észrevételeimet másként fogalmazzam meg, mint baráti formában: a monográfus anyaggyűjtésének nagyság-

TAXNER-TÓTH ERNŐ (1935) Széchenyi-díjas irodalomtörténész, professzor emeritus. Kazinczy, Kölcsey, Vörösmarty, Eötvös életművének kutatója.

1 Márkus Béla: *Cseres Tibor*. MMA Kiadó, Budapest, 2022.

rendjére mi sem jellemzőbb, minthogy többször idézi egy rég elfelejtett írást is, amiről alább szeretnék majd néhány dolgot megjegyezni.

Előtte még annyit, már Kölcsey fölhívta rá a figyelmet, hogy a közelkép a részleteket emeli ki, keretében a nagyobb összefüggések elhalványulnak. Azokhoz más szemüveg kell. Márkus Béla filológus munkamódszere kivételes alaposágával igazolja ezt. Egyrészt nem állnak rendelkezésre a kor újabb irodalomtörténeti földolgozásai: az általa idézett 1990-es összefoglalás szükség-szerűen magán viseli az 1945-től kötelező sajátos értékfölfogás következményeit. Az utolsó harminc év társadalmi-politikai történéseinek irodalmi következményei pedig még jócskán föltáratlanok, megírásra várnak. A közelkép szerzője elsődlegesen az idézhető filológiai összefüggések elemzésére kényszerül, ezért a politikatörténeti kutatások újabb eredményei nem jelenhetnek meg munkájában kellő súllyal. A háttérrel és a párhuzamos jelenségeket – hivatkozható művek kis száma miatt – csak a maga nézőpontjából mutathatja be. Az olvasó pedig nem mindig ismerheti azt, amire a monográfus utal, vagy merőben másként lát. Közben a szerző igyekszik tágítani a látóhatárát, s mintha szükségét érezné bizonyítani jártasságát az újabb irodalomelméletben: rövid összefoglaló megállapításai találóak és hozzáértőek ugyan, de „kilógnak” az érvelés történeti fölépítéséből. Igen találó viszont a „biedermeier realizmus” – Barta Jánosra visszavezető – fölvetése. Cseres regényei valóban hasonlítanak (az iskolapéldaként emlegetett) sokfiókos, rejtékelyes szekreterekhez, nyelve pedig megfelel az „egyszerűség” követelményének. Ugyanakkor az irodalomban ritkán használt biedermeier fogalom valami kiegészítést kíván. A realizmus számos értelmezéséből azonban nem tudnám, melyik és hogyan illik ide. A történetek fordulataiban kifejezett bizonytalanságérzés posztmodernnek hat, máshol viszont a naturalista szókimondás, illetve a barokkos szóképek adnak a regények nyelvének sajátos zamatot. Az iróniával átszótt, váratlan fordulataiban lebegő nyelv, néhol Jókai, Mikszáth, Krúdy jellegzetes megoldásait idézi, de ez nem jellemző Cseres írásművészetének egészére. Kortárs „realistákhoz” még kevésbé tudnám hasonlítani. A monográfiából kiolvasható történetvezetés minden munkában másként – és többnyire eredeti módon – valósul meg. A kemény, határozott vágásokkal kifejezett hiányjelzés Cseres kedvelt nyelvi eszköze, amit az olvasónak ráutalásokból magának kell kitöltenie.

A sorozat címe is kétféle értelmezést tesz lehetővé. A monográfia a művek közelképét helyezi előtérbe, és szövegébe „rejtí” az író életének folyamatosan változó rajzát. Különösen érezhető ez néhány regény bonyolultabb keletkezés-történetében. A jól szemléltetett írói alkotófolyamat a *Kentaurok és kentaurnők* esetében az író kézírásos hagyatékában (meglepő módon megőrzött) két névtelen levél provokatív szándékából indul ki. A korabeli irodalmi életben jártasabbak könnyen kitalálják, hogy ki lehetett írójuk, a fiatalabbaknak azonban alighanem talány marad, mert a monográfia nem nevezi meg. Ez a tapintatosság sem véletlen: az adatokra építkező elemző fölfogásából következik. Lehet persze, hogy az utókornak a névtelen levél utalásai sem teljesen világosak, pedig

a bennük rejlő ugratás legalább annyira jellemző a korra, mint a Cseres által fölhasznált öngyilkosságba végződő történet – valóságos, de gondosan elhallgatott tragédiája, mégpedig éppen az 1968-as csehszlovákiai magyar bevonulás idején. Amire természetesen ugyancsak az elhallgatás függönyét húzta a hatalom. Ahogy a monográfia fölhívja rá a figyelmet (és ahogy erre a névtelen levél maró gúnnyal céloz), a Kádár-világ szégyenletes szolgálalkúsége sem maradt minden visszhang nélkül: igaz, hogy kevesen törték át a hallgatás falát, a többség a meghunyászkodást választotta, de a monográfus – Cseres mellett – néhány más megszólaló író-töltőt is megemlít. (Többségük persze hallgatott.) A többretű mitológiai cím alatt olyan kulcsregényt olvashatunk, amit át- és átszó a kétértelműség, a rejtélyek és a pletyka. Az persze minden szájából másként hangzik, minden nézőpontból más értelmet kap. A hatvannyolcas életformára és kiszolgáltatottságra jellemző események és történések néhány szexuális kalandot ugyancsak „szaftos” formában tálalnak. Az író láthatóan belefeledkezett az írás örömeibe. A divatját évtizedekkel megelőző „me too” történetnek pedig különös jelentést ad, amikor a megerőszkolt tisztviselőnő bevallja, hogy alig várja, adhassa újra használatba szolgálatait. Akárcsak a fegyveres beavatkozás szégyene fölött szemet hunyó, a parancsokat szolgálai teljesítő, tragédiákról tudomást nem vevő Homo Kádáriensis. (Vagy Homo sovieticus.) Érdeemes tehát elolvasni a monográfiát, s nyomában Cseres – regényeit. Végül is az „írói közelképek” legfőbb célja nem lehet más, mint az olvasói kedv fölkelése.

Másként veti föl a monográfia az életrajzi összefüggéseket az *Én, Kossuth Lajos* című Cseres-mű elemzésében. Nem tudom, az „én” névmás hangsúlyával mit akart Cseres Tibor kifejezni. Az olvasó nem szabadulhat attól, hogy az „én” fogalmában alaposan benne van a Cseres Tibor nevű személy története: nehéz pályakezdése, a történelmi ellentmondások sora, amivel élete során szembe kellett néznie, nemzeti elkötelezettsége és sok minden más, ami élettörténetére jellemző volt. Azaz az író közelképéből nem hiányozhatna, ha ezt a terjedelem, az olvashatóság és a monográfia munkamódszere lehetővé tenné.

A kötet bevezető fejezete véleményem magamba tartását kívánná, mivel az ott említett regényíró „derékhad” (alighanem elavult) fogalmáról csak homályos ismereteim vannak. Annak idején több ide sorolható író esetében azokkal értettem egyet, akik néhány említett életmű legjobb helyét a meszesgödörben látták volna. Ha a téma igazi szakértője volnék, újra kellene ezeket (is) olvasnom, hiszen még a Márkus Bélát kiemelten foglalkoztató Sarkadi-életműről is csak felszínes benyomásaim vannak.² Az indító fejezet annak a szemléltetésére, mennyire földolgozatlan e prózaíró nemzedék életművének az irodalom

2 Abban viszont biztos vagyok, hogy a fiatalabb Moldova György nem tartozhatott a „derékhadhoz”. Gyakran ültünk egymás közelében az OSZK régi és barátságos olvasótermében, néha együtt mentünk Fradi meccsre, közös ismerősünk volt Dalnoki Jenő – sajnos Kocsis vagy Czibor nem. Őszintén csodáltam a könyvtárban dolgozó Moldovát, aki megjelenő – érdekes – regényeket írt.

összefüggés-rendszerében való elhelyezése. Akiket ide sorolnak, azokról annyit én is tudok, hogy kiemelkedőbb műveik igen különbözőek, nem illenek maradéktalanul a marxista realizmus elméletek egyikének keretébe sem.

Ha valaki a címben említett munkáról – a könyvesboltok kínálatának tengerében – csak a kiadó reklámszövegeként fölhasznált Márkus-idézetet olvassa el, máris a monográfia legérdekesebb gondolatmentével találkozunk.³ A szerző itt a *Vízaknai csaták* című (nagyszerű) regény bonyodalmait emeli ki munkájából, majd rámutat az író **bátorságára**, ami sajátos történelmi körülmények között Cseres írói találékonyságában valósult meg. „Bátornak kell lenni,⁴ mert az idők változnak” – idézi Cseres hitvallását, és így folytatja gondolatmenetét: „Bátorrá tette, hogy az évtized, a nyolcvanas évek a magyar történelmi önszemlélet dolgában, az államhatalom hivatalosan képviselt politikai érték- és érdekviszonyai ellenében az 1956-os forradalom óta soha nem tapasztalt változásokat hozott. A nemzeti önismeret tárgyában lassan kiszabadította a kommunista pártideológia hámjából a nyilvánosság, a közbeszéd számára tiltottakat, tabunak tartott történelmi témákat, például s legfőképpen a trianoni országcsönkítést és következményeit, a határainkon túli magyarság kisebbségi sorsát fölvetőket...”

Cseres Tibornak a – monográfiában is említett – „bolsevik propagandát” megszólaltató versei nyilvánvalóan – és a dolog természete szerint bizonyíthatatlanul – az alkalmazkodási kényszer eredményei, amire még visszatérek. Remélem, Márkus Béla megszokott alaposágával megírja majd írónk korszerű életrajzát is, s abból talán megtudjuk, esetében hogyan működött a megfelelési kényszer, kik és hogyan segítették egyfelől Cseres írói magára találását, másrészt a *tűrték* köréből a *támogatott* alkotók közé emelkedését. Amivel persze mindig elégedetlennek kellett lennie, hiszen mindig akadtak kiváltságosok, a párt értékrendjében magasabban állók. Irodalmi fogadtatásáról sok szó esik, de az olvasók sokaságának véleményét nem ismerjük, s utólag sem ismerhető meg. A kor egyik nagy kérdése, mennyiben tükrözi azt az, ami nyilvánosságra került, mert gyakran az az érzésem, hogy a megjelent értékelések elsősorban a kötelező ideológiai szempontoknak igyekeznek eleget tenni. S ha már itt tartok, biztosra veszem, Cserest „proletár” verseinek a megjelenésekor sem ragadta magával a forradalom korabeli kultusza. Csak az alkalmazkodási kényszernek engedett.

3 Némi nehézséget okoz szemmel követni a fekete betűket a hátsó borító szürke alapszínén. Pedig a „reklám” nélkülözhetetlen figyelemkeltő eszköz a könyvek kaotikus tömegében, noha gyakran szándékosan félrevezető. Itt viszont hiteles.

4 Kicsit meglepődtem, hogy 1988-ban megjelenhetett Cseresnek a kötelező marxista beállítástól több fontos részletben határozottan eltérő véleménye. Például Károlyi Mihályról, Jászi autonómia ajánlatának megkésettégéről, a proletárdiktatúra vörös hadseregéről s így tovább. Elismerően kiegészíthető ez a két kötet kiadói szerkesztőjének – Domokos Mátyásnak – az érdemeivel.

A monográfia elolvasása után sem ismerhető az a hosszú ideig szigorúan magába fojtott helyzetértékelés, aminek alapján Cseres Tibor a háborús összeomlás utáni bizonytalan években írói hivatástudatának érvényesülési terét kereste, s itt-ott engedett az alkalmazkodási kényszernek. A frontot járt katonatiszt csak annyiban érezhette magamagát „felszabadítottnak”, hogy új lehetőségek nyíltak az országban, rá pedig új – korábban elképzelhetetlen – körülmények és gondok vártak. Azt is föltételezhetjük – és akkori szerepe a Parasztpárt lapjai körül arra utal –, hogy az általános várakozásnak megfelelően alapvető társadalmi változásokat remélt. Ám a szovjet hadseregre támaszkodó kommunista párt nem riad vissza semmiféle erőszaktól, hogy teljes „rendszer váltást” hajtson végre. A nemzeti hagyományoknak megfelelő átalakulás helyett azonnal megkezdte a szovjet típusú önkényuralom alapjainak a megvetését. Irodalmi téren már a debreceni ideiglenes kormány betiltott könyveket és írókat,⁵ majd – rövid átmenet után – a nyilvános beszéd minden formáját – ahogy a monográfiából is kiderül – a pártállam ellenőrzése alá kényszerítette. Nagyarányú tisztogatások után az egyetemekről, a könyv-, folyóirat-, újság-, rádió-szerkesztőségekből kizárt minden önálló véleményt. Arról, mi kerülhet nyilvánosságra – és mi nem –, minden szinten központilag kiválasztott személyek döntöttek. Nemritkán persze megtalálták azokat a „réseket” is, amelyeken keresztül saját véleményüket is kifejezhették. A megfélemlítés azonban rátelepedett az élet minden összetevőjére. A Rákosi-korszak elején kiépített, hangsúlyait sűrűn változtató ideológiai monopólium a nyolcvanas évek végéig érvényesült. A személyes írói (és szerkesztői) bátorság (és találékonyság) ezért egyre növekvő szerepet kapott a tiltások határainak lazításában, a tűrés terének bővítésében s a támogatás eltérő szintjeinek meghatározásában. (Ahogy a szabadság említése köszöntési formává szegényedett, úgy az egyenlőség is szólammá üresedett.) A történettudomány újabb kutatásai számos elemében tisztázták a pártállam működésének jellegzetességeit, az viszont nagyon nehezen megállapítható, a (mindent túlharsogó) propaganda milyen mértékben befolyásolta egyes emberek, köztük alkotók tudatát, a különböző illúziók megmaradását vagy szétfoslását, illetve az alkalmazkodási kényszer átérzését.

Akik átélték, tudják, a fiatalabbak viszont csak szétszórt megjegyzésekből következtethetnek rá, ha akarnak, hogyan működött az irodalmi élet állampárti vezénylete. Mindenki, aki nyilvánosság elé kerülésről döntött, „szem volt a láncban”,⁶ s maga sem tudhatta egészen, meddig mehet el, mi az, amit a fölötte álló szintek nem tekintenek tiltottnak. A megjelenő kézirat több „szűrőn” át került – illetve kerülhetett – megítélésre. A megszólalási vágyát elfojtani nem akaró

5 A betiltás ürügye és célja a magyar nyelvű náci propaganda forgalomból kivonása volt. A szövegek és szerzők nagy részét nem érdemes sajnálni vagy hiányolni.

6 Talán oda kellene tennem, hogy az idézetet Illyés Gyulától kölcsönöztem, noha annak közismertnek kellene lennie. Sajnos több bölcs-szakot végzett fiatallal találkoztam, akik soha nem hallottak az „Egy mondatról...”

- nem tudó - írónak, Cseres Tibornak is az adott feltételekhez kellett igazodnia. (A monográfia a *Parázna szobrok* kiadástörténetében úgy foglalja össze ezt, mintha kivételes herce-hurca lenne, s bizonyos mértékig tényleg az volt, de a folyamat minden esetben a mit szabad megírni és mit nem körül forgott.)

Cseres nem csupán azt tudta, hogy az éhség, a szegénység, a nyomor és a félelem lázadást szít, de azt is, hogy azok hirdetik a *Lobogónk: Petőfi* jelszavát, akik mindenáron meg akarják tartani saját - Moszkvából kapott - hatalmukat. Amikor a pártállami propaganda csúcsra járatta a forradalom - benne Petőfi és Kossuth - kultuszát, a szólamok egyre távolabb kerültek a valóságtól. Cseres a háború után elég művelt és tapasztalt volt már ahhoz, hogy tudja, ezek ugyanolyan hamisak, mint a nyilvános megszólalások előfeltételének tartható, a monográfiában (Czigány Lóránt nyomán) megidézett és „komintern nyelvnek” is nevezhető „pártzsargon”, amitől Cseres rögtön szabadult, ahogy lehetett. Az utána fölnőtt nemzedékre sokkal nagyobb hatással volt a forradalmi propaganda: diákként komolyan vették Petőfi és Kossuth szabadságkultuszát. Ezek a fiatalok ötvenhat októberében az első adandó alkalommal meg is lengették „Petőfi lobogóját”, csak éppen más céllal, más következményekkel, mint amit az addigi szólamok hirdettek. Ebből is következik, hogy a forradalom leverése után hatalomra kerülő kormány hamisan nevezte magát „forradalminak”, s tovább növelte a közbeszéd kétértelműségét. Cseres ennek tudatában kereste a tűrés határon belüli írói lehetőségeket, hogy saját tapasztalatai alapján választott témákkal kilépjen a „kötelező” témakörökből.

Tisztában volt vele, hogy a szovjetellenes háborúba kényszerülő honvédség - tisztikarával együtt - a valóságban egészen más volt, mint a kommunista propagandában. (Jellemző apróság: egyik regénybeli főhadnagyát a falujabeli „legénységiek” bizalmuk kifejezéseként, és társadalmi hovatartozására utalva „tanító úrnak” szólítják.) Cseres háborús történeteiben arra keresi a választ, hogyan ütközhet a parancs a végrehajtó emberi adottságaival, öntudatával, erkölcsi magabiztosságával, illetve félelmeivel, gyengeségeivel, tehetetlenségbe ragadtságával. A monográfia színes és meggyőző képet ad a parancsvégrehajtóvá kényszerített regényhősök kiszámíthatatlan cselekedeteiről. És arról, hogy minden világínál nagyobb hatalom a nemi vágy, ami jellegzetes magyar környezetben hasonlóan átütő erejű, mint a szexuális forradalom nyugati irodalmában. (Leírásához pedig gyakran meglepő aforizmákból építkező nyelvet használ.)

A korabeli forradalomkultusz azonban mégis több üres szólamnál: a lehetséges szellemi izgalmak egyike. A kötelező marxizmus kulcskérdése, ami azonban időről időre más megvilágításban jelenik meg részben ötvenhat, részben a neomarxista fölfogás hazai térnyerése következtében. Történelmi háttérben fontos szerepet foglalnak el a Kossuth-viták, amelyek már a későbbi „Kormányzó” első országgyűlési föllépésekor elkezdődtek, és máig nem zárulhattak közmegegyezéssel. Nemrég Egedy Gergely eszmetörténész Asbóth János korszakelméletét vizsgálva a „lázás tevékenység” szándéka alapján állította párhuzamba

Petőfit, a költőt – és Kossuthot, a politikust.⁷ Párba és nem szembe egymással, ahogy a monográfia sugalmazása szerint *Én, Kossuth Lajos* című műve (egy jelentéktelen mozzanatában) Cseres láttatta. A mű – amiről szintén alapos elemzést olvashatunk – mindenekelőtt arról tanúskodik, mennyire izgatta e kérdés az író, aki roppant mennyiségű Kossuth-szöveget és jelentős mennyiségű szakirodalmat használt föl ahhoz, hogy kellő nyomatékot adjon saját kérdésének. Az író, aki kisdiákként belekóstolt az erdélyi-partiumi nemzetiségi feszültségek élményeibe, nem szabadulhatott attól a kérdéstől: van-e megoldás a magyar-román ellentétre. Megvalósulhat-e például Erdély – vagy legalább a Székelyföld – autonómiája? (Cseres kedves kívánsága.) Az általa megidézett Kossuth fiatalon találkozott Wesselényinek a nemzetiségi kérdés megoldására vonatkozó javaslatával, aztán 1848-ban az események logikája a függetlenséget – rövid időre – elnyerő magyar kormányba repítette. Akkor pedig szembesülnie kellett azzal, hogy – a „*divida et impera*” szellemében – a nemzetiségek fegyveres támadása végveszéllyel fenyegeti a független Magyarország álmát. A saját állam eltökélt igénye nemzetiségi oldalon feloldhatatlan ellentmondást hordozott. Ezzel az autonómia ígérete sem versenyezhetett. A regényekben föl villanó közeledési kísérletek személyekhez tartoznak, akik sokat látnak, de csak a Habsburg Birodalom határain belül (legfőljebb a Regát irányába kitekintve) gondolkodtak. Azokat a világhatalmi erőket, amelyeknek a birodalom szétesését és Trianont „köszönhetjük”, leginkább csak utólag foghatjuk föl. De ez már csak áttételesen tartozik a monográfia kérdéseinek körébe.

Noha minden részletre nem emlékszem, itt szeretném elmondani miként kerültem Cseres regényeinek vonzásába. Tény, a hatvanas években sem volt szokás folyóiratközlésekről az egész addigi életművet áttekintő ismertetést íratni. Még abban az (eredeti szépirodalmat nem közölő) folyóiratban sem, ami *Kritika* címmel az Irodalomtörténeti Intézet gondozásában jelent meg. Főszerkesztője – Diószegi András – azonban észrevette, hogy Cseres Tibornak a *Kortárs*ban megjelent kisregénye kiemelt figyelmet érdemel. A *Hideg napok* jelentőségének fölismerését egyszerre könnyítette meg – és kényszerítette a róla szólni akarókat különleges óvatosságra – az a vita (helyesebben: akadémikuskodás), amit a műről szóló fejezetben Márkus Béla sokoldalú földolgozásában követhetünk. A kutatás nyomatékosította, hogy a mű kényes témát tárgyal, amire még visszatérek. Itt csak annyit, hogy az első megszólalásra vállalkozó folyóirat főszerkesztője – a korra jellemző körülmények nyomása alatt – komoly kockázatot vállalt. Ekkoriban befolyásos irodalompolitikai döntéshozók a marxista szemlélet határát átlépő modernizmussal (modernista elhajlással) vádolták az Intézetet, s e „vád” megalapozottságát közvetve „igazolja”, hogy az intézmény nevét – Irodalomtörténetiről Irodalomtudományira – változtatták. (Ez bizony az irodalom értelmezésében szemléleti fordulatot jelez.) A politikus támadások

7 Lásd Egedy Gergely: Korszellem és politikai alkotás: Asbóth János Három nemzedéke. *Magyar Szemle*, 2022. május-június.

következtében felsőbb elhatározásra a *Kritika* hamarosan új kiadót és új főszerkesztőt kapott. Többé nem tartozott az Intézet hatáskörébe. Igaz, nem a Cseres művéről írott tanulmány miatt, mert azt senki nem tartotta különösen fontosnak.

Diószegi András nyilván el akarta kerülni, hogy akaratlanul kiváltsa a minden irányítást kézben tartó hatalom elégedetlenségét. Elmarasztalásokra ugyanis ürügyet könnyen – de előre kiszámíthatatlanul – mindig találhattak a döntéshozók, akik szoros függőviszonyban álltak a pártállam illetékes vezetőivel. Ezért a hálátlannak ígérkező feladattal nem az Intézet nagytekintélyű munkatársainak egyikét bízta meg, hanem egy pályakezdő (ismeretlen) fiatal embert, akinek kifogásolható nézeteit tapasztalatlanságával – és katolikus kapcsolataival – lehetett (volna) mentegezni. Örökké hálás vagyok Diószegi Bandinak, hogy e feladatra engem választott, noha a munka megjelenése után sem az írónak, sem a kornak nem lettem szakértője, legföljebb továbbra is szorgos olvasója. Ezt megelőzően alig néhány írásom jelent csak meg a *Vigiliában*. A kiváló filozófusnak induló, de megnyomorított pályafutású Mihelics Vid felügyelete (és hasznos tanácsai) alapján tudtam, hogy az óvatosság kötelező, az ideológiai határok átléphetetlenek. A kötetben néhány idézetével szerepeltetett összefoglalásom Cseres korábbi munkásságáról – és a *Hideg napokról* – futó epizód maradt az életemben. A közelmúltban aligha juthatott másnak eszébe, hogy elolvassa, mint a minden részelemre fogékony Márkus Bélának.⁸

Talán itt a helye, hogy fölhívjam a figyelmet arra, ami évtizedekig tabu volt, s ezért Cseres munkásságának kritikai visszhangjában nyoma sem lehetett. Egykori fontosságát ma elképzelni is nehéz. A történeti kutatások viszont nyomtatékkal hangsúlyozzák, hogy az 1945 után Moszkvából irányított magyar (kül)politika legkényesebb kérdése a Jugoszláviához kapcsolódó viszony és magatartás volt. A háború után ugyanis Sztálin elvtárs – ahogy a szakirodalomból tudjuk – a csatlós országok vezetői közül Titónak szánta a legnagyobb szerepet, mert őt becsülte legtöbbször. Akár tetszett ez Rákosi elvtárséknak, akár nem, rákényszerültek, hogy megfeleljenek a Moszkvából megkívánt dicsőítés követelményének. Az első idők magyarországi Tito-kultuszából – a látványosra szervezett ünneplésekből – lelkesedni utcára kivezényelt diákgyerekként kaptam ízelítőt. Az idők azonban gyorsan változtak (hogy itt egy Cseres-idézetet fölhasználjak), s hamarosan utcai tüntetésekre kényszerültem a „láncos kutya” ellen, aki ugyebár a „szocializmus kiemelkedő építőjéből” (és a Szovjetunió hí barátjából) az imperialisták gaz ügynöke lett. A magyar politika oly mértékben követte a moszkvai jelszavakat, hogy amikor „népünk bölcs vezére, Sztálin legjobb magyar tanítványa” Rajkot, a véreskezű kommunista belügyminiszterét ki akarta iktatni a hatalomból, a halálos ítélethez vezető vádiratába nyomtatékkal dolgozták bele jugoszláv kapcsolatait is. Mindenki tudta (és tudja), hogy

8 Hadd büszkélkedjem: Cseres Tibor „szeretettel” dedikálta nekem a *Hideg Napok* című kötete 1964-es kiadását.

azok „tényadatait” a párt műhelyében (talán magának a „Bölcs vezérnek” az íróasztalánál) találták ki. Ahogy a koncepciók perék szovjet mintáiból megtanulták. Ekkor már rég túl voltunk a Magyar Testvéri Közösség hasonlóan hamis vádakra alapozott perén, aminek alapján Donáth Györgyöt kivégezték, más ártatlanokat pedig évekre lecsuktak. E per nyilvánvalóan a hagyományos középosztály megfélemlítését szolgálta, benne sok írni vágyó fiatallal, köztük Cseres Tiborral. Rajk pere – számos más elvtárs agyonverésével, megkínzásával (szerencsés esetben csak bebörtönzésével) együtt – tovább ment: a párttagok teljes kiszolgáltatottságát tudatosította. A terror átéréséhez hozzájárultak a falusi és városi kitelepítések, valamint mintegy hatszázezer parasztember meghurcolása. De a jugoszláv hisztéria nem csupán a sokszálú Rajk perre vonatkozott. Cseres is tudhatott jó néhány ifjú kommunista elleni fegyelmi intézkedésről. Hogy egy részletesen ismerhető példát említsek, a jugoszláv „határsávban” parasztyereként született, tehetsége révén egyetemi vezetőszerpbe került Illés Lászlót egy ostoba följelentés alapján ítélték el, szorították ki a szellemi életből, és kényszerítették évekig fizikai munkát vállalni, aminek a részleteit a kollégista társ Fodor András terjedelmes naplójában olvashatjuk.⁹ A hosszú évek múlva rehabilitációval végződő megrázó történetből mások is tanulhattak. Mivel a *Hideg napok* – magyarokat terhelő – bűnei Jugoszláviában történtek, ahogy a monográfia részletesen kifejti, a kisregény elbizonytalanította a kiadásáról döntőket, amihez a fentebb kiemelt bátorság is kellett.

A jugoszláviai népirtások kényes témájának kitergetése sem szolgálhatta – volna – az 1956-ra „rendeződt” jugoszláv–magyar kapcsolatokat. Utána is nehéz maradt kijelölni a „tűrés” határait az újvidéki események regénybeli megvilágításának politikai következményeiről. Közismert ugyanis, hogy újabb fordulat következett Tito (moszkvai) megítélésében. Oly nagyarányú, hogy a magyar szabadságharc leverésére készülő szovjetvezetők előzetesen Jugoszláviába zarándokoltak Tito egyetértéséért. Vagy, ha úgy tetszik, beleegyező támogatásáért. A „harmadik világ” vezetőjévé nőtt partizánmarsall azt is megengedhette magának, hogy nem is kormányzati székhelyén (Belgrádban), hanem a nyaralójában – Brioni szigetén – fogadja a világhatalom legfőbb döntéshozóit. S nem csupán a szovjet hadsereg nagyszabású hadjáratához (és véres leszámolásához) járult hozzá. Abban a kérdésben is kikérték a véleményét, hogy a forradalom leverése után, ki legyen Magyarországon a teljhatalmú szovjet helytartó. Tito pedig az általuk kiválasztott Münnich helyett Kádárt javasolta. S még nincs vége, mert ahelyett, hogy a megtorlás kezdetekor Tito Nagy Imrééket elrejtethette volna (mondjuk) egy jugoszláviai kényszermunkatáborban (több is volt belőle), ehelyett budapesti követségéről kiadta őket a szovjet hatóságoknak. Így kerültek – romániai kitérő után – végül magyar pártbírók elé. Hogy Kádár ezért hálás volt, vagy netán (ha igazak öregkori lelkiismeret-fordulásáról szóló állítások) nem volt az, nem számít. Tito föltételezett érzékenységeire (és érdekeire)

9 A világhálón gondos digitális földolgozásban olvasható e cím alatt.

haláláig tekintettel kellett lennie. Noha – ahogy Márkus Béla is kimutatja – a korban nemcsak az újvidéki, de a bácskai tömeggyilkosságról is tudni lehetett, (Beszélni annál kevésbé volt tanácsos.) Vagyis a *Hideg napok* mindazzal, ami a monográfiában olvasható, kényes témát feszegetett. Hangsúlya ugyan a magyar önismeret kérdésén van, de megszegte a hallgatás – elhallgatás – szigorú törvényét. Mindez persze a csak 1991-ben megjelenhetett *Vérbosszú Bácskában* című műről is elmondható.

Aránylag későn, a *Vízaknai csaták* elején találunk egy idézetet Karl Jasperestől: „Nincs realitás, mely öntudatunk számára lényegesebb volna a történelemnél. [...] A történelem elsajátítása által az örökkévalóságba vetünk horgonyt.” Lehet, hogy Márkus Béla tudja, mikor találta ezt a történelmi témáin sokat dolgozó, azokhoz a lehető legtöbb forrásból anyagot gyűjtő Cseres, de nem árulta el. Az író – más művészekhez hasonlóan – egész életében az „örökkévalóságba” vetendő horgonyt kereste. Pályakezdeként – Móricz szorgos olvasója, majd Veres Péter híveként – írói feladatát a falu életének változásairól, parasztjai sorsának alakulásáról szóló történetekben vélte fölhalálni. A jobb élet reményét hordozó földtulajdon óhaját azonban a hatalom – szovjet mintára – párját ritkító erőszakkal semmisítette meg, ezáltal regénytémává formálása egyre növekvő nehézségbe ütközött. A háborús élmények kerültek előtérbe, és szélesedtek ki a történelem életformát, lehetőségeket alapvetően meghatározó kérdése felé. Így került érdeklődése előtérbe a nemzet sorsa, az önismeret ellentmondásos kérdése, az igazság drámai keresése, a bűn-bűnhődés (különösen a gyilkosság) kérdésköre, az emberi szenvedélyek, benne az elfojthatatlan nemi vágy. Olyan történelmi helyzetekben és időpontban, amikor az adott viszonyok következtében a világ rejtelmes bonyodalmai nem voltak áttekinthetők, s ezért más utak, más választási lehetőségek is fölmerülhettek előttük, amelyeket aztán a világtörténelem alakulása lehetetlenné tett. A monográfia azt szemlélteti, miként vált Cseres Tibor ezen az úton jelentős és izgalmas regényíróvá.

A kötet elején olvashatunk arról, hogy életének első tíz évében az író családja Budapestről Gyergyóremetére, Medgyesbodzásra, majd egy Békés vármegyei faluba költözött. A tanulságokat összefoglalva eltöprenghetünk azon, milyen óriási teljesítmény volt e zaklatott gyermekkor után egy jó nevű fővárosi gimnáziumban érettségizni. Majd katonaként (az ismét Magyarországhoz tartozó) Kolozsvár után Budapesten egyetemi végzettséget szerezni. Különös okot erre az a hihetetlen mennyiségű könyvtári-levéltári forrásanyag ad, amit Cseres történelmi regényeiben fölhasznált. Még akkor is, ha az író lányának a monográfiában idézett szavait nem csupán az *Őseink kertje, Erdély*¹⁰ című „családtörténeti”

10 Nagyon megragadhatta az író a *Szép Erdély* kezdetű Kölcsey-töredék, az abba foglalt többértelmű szerelmi vallomást, a *Vízaknai csaták*ban is különös hangsúlyokkal idézgeti. De az „ősi kertnek” is szerepet ad itt, akárcsak több más elemnek.

munkára értjük, hanem a történelmi regények többségére, s föltételezzük, hogy a dokumentum jellegű anyag összegyűjtésben Cseres Tibor felesége is szerepet vállalt, erre tömörked időt áldozott.¹¹ Kiemelném az életrajzi adatok közül, hogy a harmincnyolcas népszámláláshoz köthető névmagyarosítási hullám még nem érte el a Portik Tibor nevű fiatalembert, aki 1945-ben – talán házasságával összefüggésben, de mindenképpen egy új korszak kezdetén – választotta a Cseres Tibor nevet.

A közölt adatok között viszont nyilvánvaló ellenmondás is akad: Cseres 1989-ben nem lehetett alapító tagja a Széchenyi Művészeti Akadémiának, mivel azt – minden lehetséges forrás szerint – Kosáry Domokos elnök javaslatára 1992-ben alapította „társult intézményként” a Magyar Tudományos Akadémia. Az adat föltehetően Cseres naplója alapján került az anyagba. 1989-ben csak olyan megbeszélésen vehetett részt, amelyet Kosáry előkészítő jelleggel hívott össze. A közgyűlés hozzájárulása nélkül ugyanis nem dönthette el, kiket hívjon meg az új szervezetbe. Akkor még nem tudhatták, hogy a következő szabad választáson az MDF lesz az új kormány vezető ereje, ami sok elképzelést megváltoztatott. A dolog azért érdekes, mert a történelmi kérdésekben határozott nézeteket valló író, ahogy korábban sem, most sem volt biztos abban, hol a helye az átalakuló társadalmi helyzetben. Egyelőre nem tudható, hogy az irodalmi és baráti kapcsolatok nehezen áttekinthető rendszerében (vagy inkább rendszertelenségében) hogyan igazodott ki, s milyen társaságokat részesített előnyben. Hiszen az emberi kapcsolatokat részben azonos szellemi értékrendek, részben személyes rokonszenvek határozzák meg. Nem egyszer eléggé meglepő, ki mindenki érezte jól magát más gondolkodásúak, más fölfogást vallók között. Viszont aligha véletlen, hogy – a Kosáryhoz közelálló baloldali pártok helyett Cseres Tibort az MDF jelölte országgyűlési képviselőnek, ahogy a monográfiában olvashatjuk. A Magyar Művészeti Akadémia alapításáról szóló egykorú híradás szerint¹² utolsó pillanatig „lebegtette” csatlakozási szándékát, s nem volt benne biztos, hogy igazi helye a másik – később létesült Akadémia – tagjai között van. Barátai inkább a saját elképzelésük szerinti akadémialapítók közé tartoztak. A meghívottak között aligha vallott mindenkivel azonos nézeteket.

11 A *Vizaknai csaták* két kötetének elején olvashatjuk: A román nyelvű szöveget ő – Ülkey Nóra – gondozta. További közreműködésére nincs utalás, de ez nem kizáró tényező.

12 A hat A/4-es lapra nyomtatott tájékoztató füzetet 1992 februárjában a „Magyar Művészeti Akadémia elnöksége” jelentette meg. Felelős kiadó az Akadémia elnöke. Készült a Közművelődési Információs Vállalat Nyomdájában”. Az *Ajánlás* cím alatt olvasható részből megtudhatjuk: „A Magyar Művészeti Akadémia szervezésére az alulírott 4 tagú szervező bizottságot választották” a máshol felsorolt alapító tagok, akik között Cseres nem szerepel, noha a nyomtatvány szerint „A bizottság tagjai: Balassa Sándor, Cseres Tibor, Makovecz Imre, Somogyi József”. (Ismeretlen okból hiányzik a névsorból (de nem az alapító tagok közül) a kezdeményező Gyurkovics Tibor.) Cseres neve azon a listán is szerepel, amelyen az Akadémia megalkotásáról szóló *Ajánlás* támogatóit 1991. december 2-án felsorolták.

Talán abban bízott, hogy az MTA történelmi tekintélye előbb-utóbb föloldja a két szerveződés közti ellentétet, amit nyilván őszintén kívánt.

Cseres Tibor életműve persze ugyanolyan egyenetlen, mint minden más íróé, köztük a legnagyobbaké. Márkus Béla értékrendjében ez egyértelműen tükröződik, ráadásul az olvasó úgy érzékeli, hogy a monográfiának is vannak különösen érdekes fejezetei. Ilyen például a *Bekebelezett tudatok* című, amelyben a *Parázna szobrok* című regényt elemzi. Megállapítása szerint a *Parázna szobrok*-nak két elbeszélője van: a szerző és az a valaki, akinek „egymástól eltérő elbeszélésmódja miatt is háborús kalandregényből” a mű átcsúszik „had- és diplomáciai történeti esszébe, lebegve-egyensúlyozva fikció és valóság között, regényesítve a dokumentumokat és dokumentarizálva a kitalált képzeletbeli fantázia szülte fordulatokat. A fikció és realitás közegében mozogva (az író) a személyi, nemzeti és nemzetközi ügyek, események hatásának és érvényességének a határait is bizonytalanul, nem éles elválasztó vonalakkal húzta meg.” De arra ösztönzi az olvasót, „hogy ki-ki vesse fel magának a nemzeti és az egyszemélyi felelősség kérdését, építse fel magában a múltat, a történelmet. Mégpedig annak az életszemléletnek a jegyében, amely – hivatkozik itt Jan Assmann fogalmi apparátusára – a kollektív identitást mint »a társadalmi hovatartozás tudatá« központba állítva a »közös tudásban és emlékekben való osztozást« mintegy feladatként, célként jelöli meg. Két tudásforma, a normativitás és a formativitás közül a *Parázna szobrok* esetében az utóbbi játszik meghatározó szerepet”, s az egyik megszólalástípus segíti elő „mind az egyéni, mind a közösségi önmeghatározást, felelnek a »kik vagyunk« kérdésre”. A szövegek – Assmann szavaival „identitásbiztosító tudást közvetítenek, és közösen »lakott« történetek elbeszélésével motiválják a közösségi cselekvést”. E zárásként használt idézetsor egyrészt szemlélteti a monográfia kanyargó érvelésének nyelvi erejét; másrészt igen szerencsésen vezeti át a történeti alapú elemzést elméleti megállapítások kimondásához.